

УДК 342.724

І.І. ДАХОВА, канд. юрид. наук, доц.,
Національний юридичний університет України
імені Ярослава Мудрого

ОБМЕЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ

Ключові слова: *свобода совісті, свобода віросповідання, обмеження реалізації права на свободу віросповідання*

Стаття 35 Конституції України закріплює положення про те, що кожен має право на свободу світогляду та віросповідання, яке включає в себе свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Різні аспекти цього права досліджувалися Д. Вовком, Є.В. Ткаченком, В.П. Гаєвою, І.М. Компанійцем, В.М. Малишком, П.М. Рабіновичем, Г.Л. Сергієнко, В.М. Сокоун, Л.В. Ярмол та іншими вченими. При цьому слід зазначити, що право на свободу віросповідання не є абсолютним, тобто за певних обставин його реалізація може бути обмежена. У зв'язку з тим, що кожна особа несе певні обов'язки та відповідальність перед суспільством, а зовнішній прояв прав завжди є підставою для конфлікту або втручання у права інших осіб, міжнародне право визнає законність певних обмежень на користування правом на свободу сповідувати релігію чи переконання [1, с.136]. Тому актуальним є питання щодо можливості обмеження реалізації права на свободу совісті та віросповідання. Отже, метою статті є з'ясування підстав та умов такого обмеження.

Проаналізувавши міжнародно-правові акти і законодавство України, дослідивши практику Європейського суду з прав людини, автор обґрунтовує висновок про те, що основними умовами, за яких є можливим обмеження реалізації права на свободу совісті та віроспові-

дання, є встановлення такого обмеження законом, здійснення його згідно з законом, причому законом доступним та передбачуваним щодо наслідків його застосовування. Іншою умовою є необхідність запровадження таких обмежень у демократичному суспільстві. В окремих випадках реалізація права на свободу віросповідання може обмежуватись не лише для забезпечення громадського порядку, а й заради безпеки самої особи, права якої обмежуються.

У демократичних суспільствах, коли на території однієї і тієї самої країни співіснують декілька конфесій, може існувати необхідність запровадження обмежень щодо свободи сповідувати свою релігію або переконання з метою примирення інтересів різних груп і забезпечення поваги до переконань кожного (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Kokkinakis v. Greece» від 19.04.1993 р.). Так, частина друга статті 35 Конституції України містить положення про можливість обмеження реалізації права на свободу віросповідання, вказуючи при цьому, що таке обмеження може бути здійснено згідно з законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Це положення повністю відповідає частині третій статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [2], де вказано, що свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

Згідно ст.4 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [3], здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'я-

занням України. Ці норми повністю відповідають закріпленим у ч.2 ст.9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) умовам, за наявності яких є можливим обмеження прав і свобод людини, а саме: обмеження мають бути встановлені законом та вони є необхідними в демократичному суспільстві. До того ж, як неодноразово зазначалось у рішеннях Європейського суду з прав людини, в світлі пункту 2 статті 11 і так само статті 9 Конвенції, втручання держави в реалізацію права на свободу віросповідання може бути виправданим, якщо воно «встановлено законом» та здійснено «згідно з законом», оскільки оскаржувані заходи повинні не тільки мати законодавче підґрунтя, але й передбачатися якісним законом, який має бути достатньо доступним, тобто бути сформульованим у спосіб, який дає змогу кожній особі – у разі потреби, за допомогою відповідної консультації – регулювати свою поведінку (Рішення у справах «Larissis and Others v. Greece» від 24.02.1998 р. та «Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova» від 13.12.2001 р.).

До того ж, як зазначає Європейський суд, обмеження реалізації вказаного права має бути пропорційним правомірній меті (див., наприклад рішення у справі «Wingrove v. The United Kingdom» від 25.11.1996 р.). перелік таких обмежень, перелічених в статтях 9 та 11 Конвенції, є вичерпним та вони мають чітко тлумачитись в межах обмеженої самостійної оцінки, наданої державі, і лише переконливі та нездоланні причини можуть виправдати запровадження таких обмежень. Будь-які такі обмеження мають відповідати «нагальній суспільній потребі» та бути «пропорційними легітимній меті, яку вони переслідують».

Суд зазначає, що згідно з пунктами 2 статей 9 та 11 Конвенції обмеження права на свободу віросповідання та зібрань необхідно тлумачити вузько, таким чином, щоб їх перелік був абсолютно вичерпним, а їх визначення обов'язково чітким (рішення у справі

«Sidiropoulos and Others v. Greece» від 10.07.1998 р). Легітимні цілі, вичерпний перелік яких містить ця норма, включають інтереси громадської безпеки, охорону громадського порядку, здоров'я чи моралі, захист прав та свобод інших осіб.

Як вже зазначалось, зміст права на свободу віросповідання складають свобода сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Щодо обмеження свободи сповідувати будь-яку релігію слід вказати, що у практиці Європейського Суду було сформоване поняття «абсолютна свобода думки, совісті, релігії» з огляду на те, що ст.9 Конвенції не передбачає жодних обмежень, за винятком свободи відкрито сповідувати свою релігію чи переконання. Тому Суд встановив, що «абсолютна свобода», яка стосується внутрішніх переконань людини, не може обмежуватися жодним чином, а «відкриті сповідання», яке стосується прилюдного сповідання переконань, держава може обмежити за певних умов [4, с.247].

Так, наприклад, у справі «Лейла Шахін проти Туреччини» [5] Європейський суд наголосив на тому, що заборона носіння ісламської хустки студентці Стамбульського університету не є порушенням свободи віросповідання, оскільки відповідає законній меті захисту громадського порядку, прав і свобод інших осіб, а також спрямоване на забезпечення принципу відокремлення церкви від держави та атмосфери плюралізму в університеті.

Щодо права вести релігійну діяльність як складову права на свободу віросповідання, слід зазначити, що існує велика кількість форм здійснення релігійної діяльності. У ст.6 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій та переконань міститься широкий перелік свобод, які включаються до змісту права на свободу думки, совісті, релігії або переконань. Із цих прав можна виокремити форми здійснення

релігійної діяльності, серед яких: створювати і утримувати відповідні благодійні та гуманітарні заклади; виробляти, набувати та використовувати необхідні предмети та матеріали, пов'язані з релігійними обрядами, звичаями або переконаннями; випускати та розповсюджувати відповідні публікації; вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, придатних для цих цілей; дотримуватись днів відпочинку та святкувати свята тощо. Здійснення цих форм релігійної діяльності частіше за все реалізується віруючими через утворення та участь у функціонуванні релігійних організацій, які створюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. Необхідно також вказати, що, на нашу думку, право безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культу і ритуальні обряди також є формою ведення релігійної діяльності [6, с.110].

Європейський Суд неодноразово наголошував на ролі держави як нейтрального та неупередженого організатора вирішення питань, пов'язаних з відправленням різних релігійних культів, сповіданням релігій і переконань, і зазначав, що така роль сприяє підтриманню в демократичному суспільстві громадського порядку, релігійної гармонії і терпимості. Суд також вважає, що обов'язок держави з дотримання нейтралітету і безсторонності несумісний з повноваженнями держави визначати легітимність релігійних переконань або способів їх вираження і що цей обов'язок вимагає від держави забезпечувати, щоб протидіючі групи проявляли терпимість одна до одної (рішення у справі «S.A.S. v. France» від 1.07.2014 р.). Головне – збереження плюралізму та належне функціонування демократії, однією з принципових характеристик якої є надання можливості розв'язання проблем країни через діалог, без звернення до насильства, навіть якщо такі проблеми досить гострі. У вітчизняній судовій практиці також зустрічаються рішення щодо проблем визначення меж втручання

держави у діяльність релігійних організацій ті їх взаємин між собою.

Наприклад, у Рішенні Верховного Суду України від 02.08.2004 р. зазначається, що закріплену в ст.35 Конституції України свободу віросповідання слід розуміти як можливість самостійного вільного вибору об'єкта вірувань та їх відповідного змісту. Ст.9 Конвенції проголошує, що кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Враховуючи наведене положення програми щодо дій, викладених у редакції: «Я наведу порядок у міжконфесійних суперечках: Єдиний Бог, Єдина Церква, Єдина монолітна могутня славетна велика Свята Київська Русь» є таким, що посягає на права і свободи людини, оскільки суд не вважає, що у демократичному суспільстві державі в особі вищих посадовців слід втручатися в управління релігійними інституціями. За таких обставин суд вважає доведеним факт, що вищенаведені положення передвиборчої програми претендента в кандидати на пост Президента України є такими, що посягають на права і свободи людини [7, с.13]

Окремої уваги заслуговує обмеження права на об'єднання у релігійні організації як одну з форм свободи віросповідання. Європейський Суд з прав людини вказує на те, що в той час, як свобода віросповідання – це, перш за все, особиста справа кожного, вона також означає, серед іншого, свободу сповідувати релігію самому або в об'єднанні з іншими, публічно та в колі тих, хто поділяє цю віру. Оскільки релігійні громади традиційно існують у вигляді організованих структур, стаття 9 має тлумачитися в світлі статті 11 Конвенції, яка захищає об'єднання від невіправданого втручання з боку держави. З цієї точки

зору право віруючих на свободу віросповідання, яке включає право кожного сповідувати релігію разом з іншими, передбачає очікування, що віруючі матимуть змогу вільно об'єднуватися без жодного свавільного втручання з боку держави. Будь-які повноваження держави оцінювати легітимність релігійних поглядів є несумісними з її обов'язком, визначеним у практиці Суду, бути нейтральною та безсторонньою (див., напр., рішення у справі «Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova» від 13.12.2001 р. та рішення у справі «Hasan and Chaush v. Bulgaria» від 26.10.2000 р.).

При цьому Суд не виключає можливості органів державної влади здійснювати контроль за діяльністю релігійних організацій. Так, у рішенні у справі «Sidiropoulos and Others v. Greece» від Суд зазначає, що не може бути виключено, що програма організації може приховувати цілі та наміри, відмінні від проголошених, то для того щоб упевнитися в іншому, суд має порівняти зміст програми з діяльністю організації та позицією, яку вона захищає [8, с.409].

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає здійснення державного контролю за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Згідно зі ст.29 забезпечення виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації здійснюють у межах компетенції центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії, інші центральні органи виконавчої влади, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках: 1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону; 2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з пося-

ганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи; 3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо); 4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій.

При цьому також слід враховувати позицію Європейського Суду, яка полягає в тому, що перелік обмежень свободи віросповідання та зібрання, передбачених статтями 9 та 11 Конвенції, є вичерпним, такі обмеження мають чітко тлумачитись, і лише переконливі та нездоланні підстави можуть виправдовувати застосування таких обмежень. Держава має незначні межі для власної самостійної оцінки у цих питаннях (див. Stankov and the United Macedonian Organisation Ilinden v. Bulgaria)

Що стосується такої умови обмеження реалізації права на свободу віросповідання, як передбачуваність законом, то слід згадати рішення у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України», де оскаржувалась відмова Київської міської державної адміністрації в реєстрації змін до статуту Свято-Михайлівської Парафії. Стосовно «передбачуваності» закону, який застосовувався в цій справі, Суд вважає, що ця вимога зобов'язувала державу-відповідача законодавчо передбачити детальний перелік можливих причин та підстав для відмови в реєстрації змін та доповнень до статутів релігійних об'єднань. Суд зазначає, що стаття 15 згаданого Закону передбачила лише одну нечітку підставу для відмови зареєструвати релігійне об'єднання або зміни до нього: якщо «статут релігійної громади або її діяльність суперечать чинному законодавству». Більше того, стаття 15 Закону вимагає від реєстратора викласти підстави відмови в реєстрації релігійного об'єднання або його статуту (див. пункт 83 вище). Проте Закон не уточнював,

наскільки чітким має бути таке обґрунтування, та чи має воно стосуватися лише невідповідності тексту статуту положенням законодавства, чи сутнісної невідповідності вимогам законодавства, цілі та діяльності релігійного об'єднання. Отже, Суд сумнівається, що положення закону були «передбачуваними» та надавали достатньо гарантій проти свавільного застосування, оскільки він не здатний запобігти зловживанню з боку державних органів реєстрації, які мають необмежені дискреційні повноваження в реєстраційних питаннях.

В окремих рішеннях Суд вказує на те, що свобода віросповідання може обмежуватись не лише для забезпечення громадського порядку, а й заради безпеки самої особи, права якої обмежуються. Так, у рішенні «Childs v. The United Kingdom» заявник, що відбував покарання за множинні вбивства, свідчив проти осіб, які перебували в одній з ним камері. Задля його власної безпеки заявник був переміщений до одиної камери і позбавлений можливості відвідувати релігійну службу разом з іншими засудженими. Тюремна влада пояснила це обмеження як необхідністю забезпечення захисту самого заявника, так і безпеки інших ув'язнених, оскільки поява цієї особи при проведенні релігійної служби могла спровокувати заворушення. Заявник вважав, що таким чином було порушено його право на свободу релігії, однак Європейський суд визнав правомірним таке обмеження права на свободу віросповідання, тим більше що цю особу відвідував священник. У рішенні у справі «X v. The United Kingdom» Суд також встановив, що обмеження, накладені на особу-представника сикхської громади, здійснювалися з міркувань безпеки (X., через носіння тюрбана за релігійними поглядами, не міг надягати шолом під час їзди на мотоциклі, за що був оштрафований більше двадцяти разів) [9, с.138].

Отже, практика Європейського суду з прав людини свідчить про складність і в той же час про велику актуальність питання як захисту права на свободу віросповідання, так і питан-

ня можливості його обмеження через те, що реалізація цього права потребує врахування різних аспектів релігійної свободи і має прагнути встановлення балансу інтересів різних груп і забезпечення поваги до переконань кожної людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокун В. М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання: монографія. Харків : Константа, 2010. 252 с.
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. (Ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148–VIII від 19.10.73 р.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 25. Ст. 283.
4. Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2013. 367 с.
5. Рішення Палати у справах «Лейла Шахін проти Туреччини» та «Зейнеп Текін проти Туреччини». Рада Європи, Європейський суд з прав людини : Комюніке від 29.06.2004 // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2004. № 4.
6. Дахова І. І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання // Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2016. № 4. С. 107–112. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_4_19.pdf.
7. Ткаченко Є. В. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації // Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 2. URL: http://nbvu.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7.
8. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 3-тє. К. : Реферат, 2010. 848 с.

9. Свобода совісті та віросповідання в рішеннях Європейського суду з прав людини // Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання : збірка тез наук. доповідей та повідом-

лень Міжнародної наук. конф. (м. Харків, 4–5 листопада 2016 року) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Вид-во «Права людини», 2016. С. 138–139.

Дахова І. І. Обмеження реалізації права на свободу віросповідання // Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 3. С. 27–32. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_7.pdf

Розглянуто право на свободу віросповідання, можливість обмеження реалізації права на свободу віросповідання, досліджено підстави та умови такого обмеження, проаналізовано практику Європейського Суду з прав людини щодо питань обмеження права на свободу віросповідання.

Дахова И.И. Ограничение реализации права на свободу вероисповедания

Рассмотрено право на свободу вероисповедания, возможность ограничения реализации права на свободу вероисповедания, исследованы основания и условия такого ограничения, проанализирована практика Европейского Суда по правам человека относительно вопросов ограничения права на свободу вероисповедания.

Dakhova I.I. Restriction of the Realization of the Right to Freedom of Religion

The right to freedom of religion, the possibility of restricting the exercise of the right to freedom of religion, the grounds and conditions for this restriction has been examined; the practice of the European Court of Human Rights concerning restrictions on the right to freedom of religion has been analyzed.